Проф. Євген Онацький

УКРАЇНСЬКА МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Книжка перша Літери А - Б

Накладом Адміністратури УАПЦеркви в Аргентині

Буенос Айрес - 1957

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ

Дійсний Член НТШ і УВАН

УКРАЇНСЬКА МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ЛІТЕРИ

А – Б

diasporiana.org.ua

Накладом Адміністратури УАПЦ в Аргентіні.

БУЕНОС-АЙРЕС 1957

Тираж 1000 примірників.

Друкарня «Чампіон» Joaquín V. Gonzalez 2375, Buenos Aaires, Argentina.

ПЕРЕДМОВА

Випускаючи книжкою, з допомогою Адміністратури УАПЦ в Аргентині, ці дві перші літери моєї "Української Малої Енциклопедії", що друкується,починаючи з лютого 1954 р. у"Дзвоні", органі Братства, вважаю потрібним насамперед визначити, чим вона відрізняється від попередніх двох Українських Енциклопедій — Української Загальної Енциклопедії (Книги Знання), виданої 1932 р. у Львові старанням "Рідної Школи", та "Енциклопедії Українознавства" (Гаслова частина) НТШ, що ще досі не закінчена друком.

Обидві названі Енциклопедії — твір колективний, наслідок праці великого гурта українських науковців, фахівців у різних галузях науки.

Моя ж Енциклопедія — твір цілком індивідуальний, наслідок праці однієї тільки особи, обмеженої в своїх знаннях і наукових обріях.

З огляду саме на цю першу й найголовнішу різницю не знайти в моїй Енциклопедії гасел із усіх тих наук, що знаходяться поза колом зацікавлень автора — відпадає вся технологія й інженерія, відпадають у значній частині природничі науки, майже вся економіка і майже вся географія.

Натомість дуже широко, — далеко ширше, ніж у двох попередніх названих Енциклопедіях, — потрактовано теми т. зв. суспільних наук, оскільки вони чіпають проблеми української духової культури — етики, релігії, суспільної психології і філософії, вірувань, забобонів, символіки, народньої творчости, історії, літератури...

Саме тому, що попередні Енциклопедії були твором колективним, вийшли вони цілком безобличними, безособовими, без жадного етичного насвітлення різних проблем суспільного життя. Натомість моя Енциклопедія відзначається суб'єктивним характером, — нема в ній нічого догматичного, не накидаю я в ній нікому своїх поглядів, але все ж звертаю якнайбільшу увагу на те, щоб підходити до трактованих тем із точки погляду християнської етики, подаючи при цьому багато гасел із суспільної психології, філософії, релігії та історії Церкви, що взагалі не були трактовані в попередніх двох Енциклопедіях.

Обмежений часом і технічними можливостями друку, маючи перед собою працю величезного засягу, не мав я наміру обговорювати всі свої теми вичерпливо: бажаючи дати читачеві не тільки корисний підручник, з якому він міг би знайти найпотрібніші дані (щодо них, то я намагався бути якнайточнішим), але й цікаву книжку до читання, що **збуджувала б у нього думку й спонукувала самостійно заглиблюватися в порушувані теми,** я навмисно уникав вичерпливого обговорення всіх значень того чи іншого трактованого гасла, обмежуючись на ті, що видавалися мені істотнішими для зрозуміння української духовости чи для підкреслення якогось важливішого для українців етичного, психологічного чи філософічного моменту.

Саме тому я й назвав свою Енциклопедію "Малою" (хоча розміром своїм вона має бути не менша від інших), що вона, по-перше, не охоплює всіх галузей науки, а, по-друге, спиняється не над усіма значеннями даного гасла, а тільки над деякими.

У моїй Енциклопедії відведено також порівняно мало місця біографіям різних наших політичних, культурних і громадських діячів. Віддано в ній далеко більше уваги речам та ідеям, ніж особам. І то особливо з огляду на те, що "Енциклопедія Українознавства" НТШ. потрактувала біографічну частину так широко, що фактично перетворилася в біографічний словник, нам, зрештою, дуже потрібний. У моїй Енциклопедії я обговорюю біографії тільки тих людей з нашого історичного **минулого** (сучасників я взагалі не заторкую), що набрали вже деякого символічного значення, і що їх життя мало в собі **етичні** моменти. варті визначення, — в бік додатній чи від'ємний. Виняток зроблено тільки для чужинців: я старанно занотував усіх із них, хто чимсь виявив те чи інше зацікавлення Україною. В цьому мені дуже допоміжною була книжка проф. В. Січинського "Чужинці про Україну", яку я дуже широко використав. додаючи багато матеріялу також із моїх особистих записок та часописних нотаток. Але, певно, й тут багато пропущено.

Щодо інших джерел моєї Енциклопедії, то я подаю в тексті авторів багатьох використаних мною книжок, назви яких . — задля ощадження місця, — дуже скорочені, а чужомовні перекладені. Кермувався я при цьому думкою, що фахівцям вистачатиме й скорочена назва книжки — з точним заподанням сторінок, — а не-фахівцям і повна назва книжки не багато дала б. Зрештою, при кінці Енциклопедії буде подано докладний список використаної літератури з поясненням скорочень.

Дуже можливо, що в моїй Енциклопедії буде знайдено чимало помилок і недоліків, — хай доброзичлива критика їх виправить, — але. даючи до рук нашому громадянству цю свою Енциклопедію, — плід довгих років студій і систематичного підбирання матеріялів. — кермувався я бажанням дати книжку, не тільки багату на фактичний матеріял. але й перейняту духом християнської етики, загроженої розростом безбожницького матеріялізму, та здорового українського понадпартійного націоналізму, потрібного нашій поневоленій Батьківщині.

Висловлюю щиру подяку ВШановному проф. д-рові Євгенові Вертипорохові, Голові НТШ в Канаді за його моральну й матеріяльну (при друку в "Дзвоні") підтримку в здійсненні ідеї цієї "Української Малої Енциклопедії".

Буенос-Айрес, 1 серпня 1957.

Здесь вы найдете пять статей из Энциклопедии Е.Д. Онацкого:
Іменини, Ім'я, День народження, Хрещення, Христины

ІМЕНИНИ — святкування дня святого, якого ім'я хто носить. Іменини — давній український звичай, що заступив святкування дня народження. Святополк київський в 1097 р., по Любечському з'їзді, закликав до себе Василька теребовльського ніби на іменини, насправді ж, щоб його схопити. (М. Груш. «Іст. У.-Руси», II, 92). (Див. ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ).

ІМ'Я — головний атрибут кожної особи, що часто робиться її рівнозначним символом. У християн ім'я набувається при хрестинах, у не-християнських народів — в інших урочистих церемоніях. Вибирали в нас ім'я звичайно батьки. Але нерідко полишали вони цей вибір священикові, який хрестив дитину іменем котрогось із святих, що припадали на той день, коли дитина уродилася, або на той, коли дитина хрестилася. Коли хрестини бували в день уродин, то справа значно упрощувалася.

На імена бувала мода, і кожне село мало своїх святих, яких іменем там хрестили дітей. Улюблені імена часто залишалися постійно в родині, і треба було аж якогось випадку, чи нової моди, щоб в яку родину вдерлося нове ім'я. Найчастіше в нас подибуються імена Івана, Петра, Павла та Миколи для хлопців, і Марії та Ганни для дівчат. До деяких імен ставилися з застереженням: уникали імени Ґарі, бо дитині з таким іменем ніби загрожувало божевілля. Подекуди не хотіли приймати імени Микити, побоюючись, що дитина, виросши з цим іменем зробиться злодієм. (МУЕ. НТШ, VIII, 53—55). Підкреслюю, що це побоювання зареґістровано ще тоді, коли про карієру Хрущова нікому нічого й не снилося.

На Гуцульщині дитину, поки її не охрещено, звали не тим іменем, яке воно мало прийняти при хрестинах, а іншим якимсь іменем, «щоб бісиця не знала ім'я дитини, тоді вона не може її підмінити» (див. ВІДМІНА) (МУЕ, XVIII, 101). Подекуди і в Наддніпрянщині існував звичай затаювати ім'я немовлятка. У багатьох примітивних народів цьому звичаєві відповідає звичай давати дитині два імени — одне фальшиве, що всім проголошувалося, і друге справжнє що його знає тільки мати, та дружина якій потім мати потаємці те ім'я переказує.

На Волині кума несла дитину просто до поліжниці і шепотіла їй на вухо ім'я дитини, бо мати мала його першою почути. Іншому кума не казала нічого, побоюючись зурочення (див.). Коли ж хто запитував бабу про ім'я дитини, то вона відповідала: «Кума напилася та й забула» (МУЕ. НТШ, VIII, 55).

Існував також звичай міняти ім'я, коли дитина надто хворіла (Перв. Громад. 1928, I, 41 - 42).

Всі ці звичаї — пережитки давнього вірування, поширеного в усьому давньому світі, що ім'я — істота речі, а значить і людини. У єгиптян ім'я було однією з форм душі, визначним знаком особи. Коли вони оповідали про сотворіння світу, вони казали, що Творець — «назвав богів, людей і речі». Описуючи ж світ ще до цього акту, вони казали: «Ще не було ніякого бога, і не було відоме ім'я жадної речі«. Інакше кажучи, ніщо не існує, поки не має імени, і, навпаки, коли виникала потреба когось, чи щось, знищити, вимовлялася формула закляття: «Щоб його імени більше не було!»

З цими давніми віруваннями в'яжеться й намагання затримати якнайдовше чиєсь ім'я, навіть і по смерті. Поки живе ім'я, ніби живе й та особа, що його носила. Бодай живе в людській пам'яті. Але в зв'язку з цим існував звичай ховати імена від ворогів і взагалі від кожного, хто міг би ним зловжити. Знати чиєсь ім'я і його вимовляти — значило набирати сили над тією особою. Звідти роля імени в замовлянні і в молитві. Замовляння без відповідного імени не має жадної сили. І це відносилося і до імени Бога, і імени святого, до якого зверталися з замовлянням, і до імени особи, на користь (чи шкоду) якої їх вимовлялося. Тому давні народи тримали в великій таємниці імена своїх богів, щоб вороги не могли вживати їх у своїх замовляннях. Давній Рим. напр., мав своє святе ім'я, яке вимовлялося тільки в молитвах та урочистих замовляннях, — але його так охороняли, що воно залишилося нам невідомим. Так само імена ґальських богів, що дійшли до нас, це властиво не імена, а епітети, самі ж імена до нас не дійшли. І навпаки, ще в XIX ст. сектант Радаєв учив, що безперестанним повторюванням імени Ісуса можна осягнути втілення Сина Божого в людині. З такого нахилу до магії слів та імен виник і т. зв. «ім'яславчевський" рух, що полягав в примітивній вірі що Божа сила зв'язана безпосередньо з іменем Божим (А. Річинський "Проблеми укр. рел свідом" 1933 99). Голляндський філософ Гуіцінґа в своєму ґрунтовному творі »Осінь Середньовіччя« оповідає, що в XIV ст. так було поширилося обожування Христового імени, що воно загрожувало витіснити навіть культ хреста (італ. ви., 1942 р., ст. 276-77).

Оскільки ім'я ототожнювалося з людиною, це видно й з звичаю що досі зберігся людині, яка, приймаючи чернечий чи священичий сан, стає ніби новою, кращою людиною, надається також нове ім'я.

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ — роковини дня, коли хтось народився. У давньому Римі і в Греції день народження, зокрема батька родини, вважався за дуже велике родинне свято, і суспільство віднеслося б дуже суворо до того, хто на цей день не зібрав би в себе за столом родичів та приятелів. Давня християнська Церква натомість не виявляла жадного зацікавлення щодо святкування дня народження. І це відносилося навіть до Різдва Христового. У перші століття вона жила під утисками та переслідуваннями з загрозою мученицької смерти. День народження вважався за день входу в матеріяльне, фізичне життя з його стражданнями й спокусами, і тим самим не викликав ніякого захоплення. Великий навчитель Церкви Оріґен († 254) вказував з цього приводу, що в Св. Письмі лише про безбожних людей говорилося, що вони святкували день свого народження, як у Старому Заповіті про фараона (І Мойсея, XXXX. 20), а в Новому Заповіті — про Ірода, який, саме святкуючи день свого народження, на просьбу своєї деньки Іродіяди, дозволив відрубати голову Іванові Хрестителеві (Марк. VI, 21). Як на справжні дні народження християн треба дивитися скорше на дні їхньої смерти, коли вони переходять до Вищого Життя. І дійсно, християни почали святкувати дні смерти святих, особливо мучеників, яких імена приймали при хрестинах, (ІМЕНИНИ), замість колишніх днів народження. Імена людей, які ми знаходимо під календарними числами, означають завжди імена людей, що того дня померли для земного життя, а народилися для життя вічного . Тим- то і у нас в Україні ніхто не справляв дня свого народження, а тільки іменини, — день смерти святого, якого ім'я хто носив.

ХРЕЩЕННЯ — найперше Таїнство, яке звершується над людьми, що вступають до Христової Церкви. Про його значення Христос сказав Никодимові: «Істинно кажу тобі: хто не народиться від води й Духа, той не може ввійти в Царство Боже . . » (Ів. III. 5). Сам Ісус Христос хрестився від Івана в Йордані. Кого хрестять тричі занурюють в воду (у католиків, а довший час і в українців, замість занурювання тричі поливають водою, див. ОБЛИВАННЯ); занурення означає духовне умирання для гріховного життя і зняття первородного гріха Ада мового. А виринання з води — духовне народження від води й Духа в нове християнське життя.

Хрещеник мусить бути вимитий, переодягнений в чисту одежу. До нього ставлять КУМА і КУМУ (див.), які, як духовні батьки приймуть його від купелі хрещення і мають навчати його жити по християнському. Ставиться купіль із водою, запалюються свічі. На аналої лежать св. Хрест і Євангеліє. Священик в епітрахилі (іноді в ризі) починає ОГОЛОШЕННЯ відповідними молитвами за хрещеника і заклинанням, себто призиванням імени Божого на прогнання від хрещеника всіх диявольських підступів. Хрещеник тричі відрікається від сатани, від демонів його і від усіх діл його, тричі висловлюючи приєднання до Христа. Коли хрестять малих дітей, то хрестять їх по вірі їх батьків та кумів, а все потрібне промовляють за дитину куми.

Після того хрещеника помазують св. оливою на знак того, що він прищіплюється до дерева — Церкви Христової. Освячується вода, і хрещеника занурюють тричі в воду. Людина після виходу з купелі стає очищеною від гріхів. На знак того, на новоохрещеного одягається чиста біла одежина, а на шию надівають хрестик на знак того, що новоохрещений вже християнин. Таїнство св. Хрещення, якщо воно виконано правильно, себто «во ім'я Отця і Сина і св. Духа» і з трьома зануреннями, не сміє повторюватися над тією ж людиною, бо духовне народження, як і тілесне, буває тільки раз. Тому й в Символі Віри говориться: «Визнаю одно Хрещення на відпущення гріхів».

ХРИСТИНИ — народній обряд, зв'язаний з християнським ХРЕЩЕННЯМ. Він розпадається на дві частини: І. частина, зв'язана безпосередньо з Хрещенням, — її в Галичині і на Правобережжі називали просто ХРЕСТОМ. і 2. Учта після охрещення, на вшанування породіллі та охрещеної дитини.

І. Після того, як баба сходить до священика «за молитвою» (див. МОЛИТВИНИ), чоловік, а то й баба-повитуха, іде запрошувати в КУМИ. Коли куми приходять, приносять із собою хліб, а кума — КРИЖМО (див.). Тоді простилали кожух і клали на нього дитину. Подекуди клали на кожух ще й батьківські штани (якщо то був хлопець), або матірну сорочку (якщо була дівчина). Тоді куми й баба, без батька та гостей тричі підносили кожух із дитиною вгору, примовляючи: «На многі літа, на многі літа, на многі літа!» (МУЕ, НТШ, VIII, 191) Потім баба брала дитину й передавала її кумі Кума обгортала в чисту батькову чи матірну сорочку, а баба всовувала непомітно в рукав сорочки ЦІЛУШКУ, відрізану від кумового хліба. Другу цілушку хліба брала кума собі за пазуху, а кум отримував від баби вузлик із печиною та вуглям. На Київщині баба, даючи той вузлик стиха примовляла: «Вугілля та печина лихим очам, сокира в спину, хто буде завидувати нашу дитину» (там же ст. 192). Як тільки кум виходив за ворота, мусів вузлик кинути собі за плечі чи назад через голову: «Щоб не наврочило ніщо дитині, бо воно вперве ще йде на очі людські». На Уманщині кум кидав той вузлик за плечі десь на першому перехрестку (К. Ст. 1898. V. 165). На Волині та на Поділлі клали ще й на порозі хати сокиру й кілька вугликів, і куми, виходячи з хати з дитиною, мусіли обов'язково наступити ногами на сокиру та на вугілля: це все служило, як охорона від нечистої сили та зурочення.

До церкви дитину несла кума. Кум купував у церкві хрестика для дитини. Священик у церкві перше простригав на голові в дитини хреста, потім давав її в руки кумові, мирував дитину, а потім зливав їй на голову воду. З православних же дитину й цілком занурювали в хрестильницю. Перше і в католиків дитину занурювали в воді, і цей звичай був у повній силі ще в XIII ст., як свідчить Тома Аквінський, що визнавав занурювання більш згідним із правдивим переданням, ніж поливання. І тому навіть ще в XV в. зустрічаємо в іконах католицьких мистців обряд занурювання, а не поливання. З ХРЕСТОМ в'язалися в народі численні вірування та забобони. Насамперед уважали, щоб куми трималися пристойно й побожно (зрештою, цього вимагала й Церква), бо — «який кум, така й дитина» (МУЕ НТШ. VIII, 50). Поведінка кумів може відбитися на будучому житті хрещеника. Навіть і до священика наші люди мали такі самі застереження, як то видно з відомої приповідки: «Дурний тебе піп хрестив», тому й у тебе розуму небагато».

Звертали увагу і на те, як заховувалася дитина під час хрещення: Якщо дитина вмочить ся, то вважали, що й все її життя буде «запаскудженне». (К. Ст. 1893, кн. 42, ст. 78). На Поділлі навпаки вважали, що життя такої дитини буде щасливе (там же). Якщо дитина корцюбилася, коли її поливали водою, то думали, що це віщує їй скору смерть (Чуб. I, 9). На Гуцульщині ворожили дитині довгий чи короткий вік в залежності від того, чи легко, чи трудно гаситься при хрещенні свічка. (там же). Чхання дитини під час Хресту віщувало їй довге життя. Плач віщував здоров'я. Натомість за недобрий знак приймали, коли дитина без плачу кривилася (там же). З Хрестом в'яжеться й надання імени. (див. ІМ'Я).

Охрещену дитину несли додому якнайшвидше і звичайно тою самою дорогою, що й до церкви. Приходячи до хати, якщо попередні діти в родині вмирали, новоохрещену дитину подавали через вікно. На Бойківщині сам господар мав прийняти її через вікно від баби і покласти її на ПОМЕЛО. яким замітають у печі, біля порога. Тоді баба входила. брала дитину й передавала її поліжниці. (ЗНТШ. т. 114 ст. 131). Куми тим часом поздоровляли з сином чи дочкою, називаючи дитину іменем, яке було дитині надано, і проголошували давню формулу: «Хай вам Бог зростить! Від вас брали народжене, а вам приносимо охрещене». (Перв. Громад. 1926, I, 79).

Одночасно вживано нових засобів проти зурочення. У гуцулів кума рубала волосок дитини срібним грошем, примовляючи: «Аби було таке щасливе, як щасливе срібло!» (МУЕ НТШ. VIII. 53. Шухевич «Гуцульщина» ст. 5). На Придніпрянщині принесену дитину клали знову на кожух, а також обносили навкруги стола — «щоб приготувати їй рай» (МУЕ НТШ. VIII, 53). Також обв'язували «полоскунами», щоб, вирісши, дитина була плідна (Чуб. IV. 6).

2. Учту звичайно влаштовували зараз же після охрещення. Куми, віддавши дитину матері, засідали за стіл, а батько йшов до сусідів кликати на христини. Тим часом кум пив до поліжниці: «Кумо, дай Боже здоров'я!» — «Пий те здорові». — «Як мені легко тоту порцію горілки випити, так би вам легко з пологу встати!» (ЗНТШ. т. 114, ст. 131).

Коли починали сходитися гості, вішали десь коло дитини червоного пояса, або окрайку з китайки: на випадок, коли б яка жінка прийшла з МІСЯЧКОЮ (див.). від чого у дитини могли б висипати чиряки, та і взагалі від зурочливого ока. (МУЕ НТШ. VIII, ст. 79).

Кожний гість приносив звичайно дарунок. У гуцулів жінки приносили перемітки, полотно, хліба, кидали васильки в купіль; чоловіки давали звичайно гроші у купіль. На Поділлі дарували переважно муку, горох, сушню, і яйця. На Ніжинщині жінки несли гречані вареники з сиром, з капустою або з сушеними грушками і примовляли: «Як вареник повний, щоб така була породілля: що вийшло з неї, так щоб наповнилось!» Подекуди давали паляниці, примовляючи: «На тобі паляницю, та затули бочки, де були сини й дочки!» Або: «На, кумо, кусочок, та закладай куточок, де був синочок!». (там же ст. 56).

Що до страв, які готувалися на христини, то по всіх усюдах був на те приписаний порядок. Пекли спеціяльно на цей день призначені печива, паляниці тощо. У гуцулів це були спеціяльні колачики, тому й ввесь цей обряд називався КОЛАЧИНИ (див.). З інших страв мусіла все бути якась каша, що взагалі належить до обрядових страв. У стародавнім «Цвітнику» згадується, що «баби каші варять на собраніє роженицям», і таке саме згадується в одному збірнику XV в. (там же, ст. 57).

Коли гості вже посходилися, баба-повитуха всіх вітала: роздавала «квітки», зроблені зимою — з колосків жита чи пшениці, а літом — із барвінку, калини та васильків, примовляючи: «Просить породілля на колач і на горілочку, а похресник на квіточку». Гості отримавши квіточку давали по змозі бабі на горілочку, а дитині «на повивач». Ту «квітку» кожний мусів нести з собою додому, інакше з ним могло б трапитися якесь нещастя. (там же, ст. 58).

З квіткою баба підносила й чарку варенухи, чи-якої іншої горілки. Пили звичайно по повній, бризкаючи лишки до стелі й примовляючи: «Оттакий рости! Оттака будь! Оттаке щастя хай Бог дає!». Або й ширше: «Дай же Боже, щоб кума одужала тай сама годувала та доглядала, а син великий ріс та щасливий був, та щоб і женить діждала, собі поміч мала! Та щоб її, стару, доглядали діти, як і їх тепер доглядаємо!» (там же, ст. 193).

Того дня дитини не купали: «щоб не змити святої води». А купали на другий день в тих квітках, що позалишалися (що їх гостям не роздали). І пізніше ніколи не купали того дня, в який христини були. (там же). Мати на другий день мусіла з'їсти ту цілушку хліба, що її баба усунула була в першу пелюшку, як несли «до хресту»: це — «щоб покорм був». (К. Ст. 1898. V. 266).

По закінченні учти, баба запрошувала часто гостей ще й «до чопа», себто до коршми, де всі гості ще довго гуляли.